

հասավ XII—XIII դարերում: Սակայն հին քաղաքներից գրեթե ոչ մեկը չվերածնվեց: Քաղաքային նոր կենտրոնները առաջացել են աշխարհագրական նոր վայրերում և նոր սոցիալ-տնտեսական զարգացման պայմաններում:

5. ՔՐԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՃԱՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հին աշխարհում կարևոր սոցիալական դաս էր հանդիսանում քրմությունը, որը համախմբված էր տաճարների շուրջը և հսկայական դեր էր կատարում երկրի հասարակական, ինչպես նաև տնտեսական կյանքում: Նրա հասարակական կշիռը պայմանավորված էր պոլիթեիստական կրոնի՝ որպես տիրապետող գաղափարախոսության, դերով, տնտեսական նշանակությունը՝ տաճարների հարյուրամյա, որի նշանակալից մասն էին կազմում հողային տարածությունները⁸⁶:

Ինչպես հինարևելյան և հելլենիստական երկրներում, Հայաստանում ևս պանթեոնի բոլոր աստվածներն ունեին իրենց պաշտամունքի վայրերը՝ տաճարները, և ինչքան բարձր էր աստվածության կարգը, այնքան բազմաթիվ էին ու ճոխ նրա պաշտամունքին նվիրված սրբատեղիները: Հին Հայաստանը, ինչպես ասվեց, բացառություն չէր կազմում նաև այն երկրների միջև, որտեղ գոյություն ունեին իշխող դինաստիայի պաշտամունք: Դինաստիայի մեռած, հետագայում նաև կենդանի անդամները նույնպես պաշտամունքի առարկա էին աստվածների կողքին՝ և նրանց ևս նվիրված էին տաճարներ:

Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն» մեջ տեղեկություններ են պահպանվել հին Հայաստանի հեթանոսական տաճարներից մեկի՝ Անահիտ դիցուհուն նվիրված տաճարի մասին. «...հայերը առանձնապես պաշտում են Անահիտին, որին տաճարներ են նվիրված բազմաթիվ տեղերում և մանավանդ Եկեղիքում. և նվիրաբերում են այդ տաճարներին ստրուկներ և ստրկուհիներ»⁸⁷: Հայտնի է, որ դիցուհու անունով Եկեղյաց գավառը կոչվել է Անահտական. այդ փաստը նշում են թե՛ անտիկ և թե՛ հայ պատմիչները: Վերջիններիս մոտ Անահիտի տաճարից բացի՝ տեղեկություններ են պահպանվել մի շարք այլ տաճարների մասին, որոնք Անահիտի տաճարի նման ծագում են դեռ հելլենիստական կամ նույնիսկ շատ ավելի վաղ շրջանից: Դրանք են Արամազդ-Ջևսի տաճարը Դաւանաղյաց Անիում, Վահագն-Հերակլեսի տաճարը Աշտիշատում, Նանեի տաճարը Թիլում⁸⁸ և այլն և այլն:

Անահիտի տաճարի պատկերմանը զուգահեռ Ստրաբոնը Փոքր Ասիայի՝ Հայաստանին սահմանամերձ գոտու մի շարք տաճարներ է նկարագրում Պոնտական Կոմանայում, Կապադովկիայի Կոմանայում, Ջելայում և մի շարք այլ վայրերում: Այստեղ նա հիշատակում է տաճարների քրմական կոլեկտիվները, լայնատարած տաճարային հողերը, նրանց վրա աշխատող հազարավոր հիե-

86 Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1958.

87 Strabo, XI, 14, 16:

88 Տե՛ս Ագաթ., էջ 409, 410, 422: Փավստոս, Գ, 47:

րողուններին՝ տաճարային ստրուկներին⁸⁹։ Այսպես, կապադովկիական Կոմանայի մասին կարդում ենք. «Քուրմը տաճարի ղեկավարն է և տաճարային ստրուկների տերը. իմ այցելության ժամանակ դրանցից կային 6000-ից ավելի տղամարդ և կին։ Տաճարին է պատկանում մի մեծ հողամաս, որի եկամուտներից օգտվում է քուրմը։ Իր նշանակությամբ նա Կապադովկիայում, թագավորից հետո, երկրորդ դեմքն է։ Սովորաբար քրմերը պատկանել են նույն տոհմին, ինչ որ թագավորները»⁹⁰։

Այստեղ ամեն ինչ հիշեցնում է Խորենացու նկարագրած՝ Հայաստանի գրել-խավոր սրբավայր հանդիսացած Բագարանը՝ իր բազմաթիվ «ծառայա»-ներով և քրմապետով, որ թագավորի հարազատ եղբայրն էր⁹¹։

Նրվանդունի հայկական դինաստիայի կոմագենյան ճյուղի ներկայացուցիչ Անտիոքոս Ա-ը, որ Կոմագենեում բազմաթիվ տաճարներ էր հիմնադրել, դրանցում թողած արձանագրություններում հատկապես նշում է, որ նվիրել է տվյալ տաճարին Քափարար քանակությամբ հողեր և նրանցից անվթար ստացվող եկամուտը։ Այս հողերը դառնում էին տաճարի անօտարելի «սեփականությունը»։ «Ոչ ոք, — նախազգուշացնում է Անտիոքոսը, — իրավասու չէ որևէ ձեռով յուրացնելու կամ օտարելու այն գյուղերն ու եկամուտները, որ ես նվիրել եմ... աստվածներին»⁹²։

Հողային լայնարձակ տարածություններ են ունեցել նաև բուն հայկական հեթանոսական տաճարները՝ ինչպես Անահիտի, այնպես էլ բոլոր մյուսները։ Դրանք պահպանվել են ընդհուպ մինչև քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում, որից հետո ամբողջությամբ անցել են քրիստոնեական եկեղեցուն։ Այդ մասին է վկայում Ագաթանգեղոսը, որը նկարագրելով հեթանոսական տաճարների կործանումը, հիշատակում է, որ նրանց ռաստակերտները, սպասավորներին... հողերով ու սահմաններով հանդերձ նվիրեցին եկեղեցու սպասավորության ծառայության՝ կամ «ամբողջ գյուղը դաստակերտներով և սահմաններով հանդերձ նվիրեցին եկեղեցուն»։ Տաճարային այդ հողերը բացի տաճարային ստրուկներից, որոնք աշխատում էին դաստակերտ-ագառակներում և հողի վրա նստած ստրուկների վիճակում էին գտնվում, մշակվում էին նաև տաճարից կիսակախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիների կողմից⁹³։

Տաճարային այդ կոմպլեքսները, այսինքն՝ տաճարներն իրենց քրմական կոլեկտիվներով, իրենց հողերով ու դրանք մշակող անմիջական արտադրող-

⁸⁹ Տե՛ս Strabo, XII, 2, 3—5. 3, 31—37։

⁹⁰ Strabo, XII, 2, 3։

⁹¹ Տե՛ս Խորենացի, Բ, Խ։

⁹² Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, հունարեն մեծ արձանագրությունը։

⁹³ Եւ զդաստակերտսն և զսպասարարսն... և նոցին գետնովք և սահմանօքն ի ծառայութեան նոիրէին եկեղեցւոյ սպասարարութեան» (Ագաթ., էջ 406)։ Եւ գեղչն ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ և սահմանօքն յանուն եկեղեցւոյ նոիրէին» (Ագաթ., էջ 408)։ Տեքստի հապաված տեղում հիշատակված են որպես եկեղեցուն նվիրվածներ նաև քուրմերը՝ «քրմօքն հանդերձ»։ Ա. Փերիսյանը հիմնավորված կերպով ենթադրում է, որ այստեղ «քուրմ» (ιερεὺς) բառի փոխարեն սկզբնապես եղել է «տաճարային» (ιερός), որի փոխանակումը տեղի է ունեցել հունական վերափայի մեջ կատարված փոփոխության հետևանքով։ 'Ιεροί — հողագործները Փոքր Ասիայի և մի շարք այլ երկրների տաճարային հողերի մշակողներն էին (տե՛ս A. Γ. Περικαλλή, Χρυσόμοις ὁμοειδήματα Μικρῆς Ἀσίας καὶ Ἀρμενίας, էջ 132)։

ներով հանդերձ, իրենց ներքին սոցիալական շերտավորման առումով հար և նման էին քաղաքներին: Սրանց նման նրանք կիսաինքնավար էին և թագավորների հետ պահպանում էին նույնանման հարաբերություններ: քրմությունը դաշնակից էր պետությանը, կապված նրա հետ ընդհանուր դասակարգային շահերով: Թագավորները տաճարներին առատորեն նվիրաբերում էին նորանոր հողային տարածություններ, ստրուկների զանգվածներ: Իրենց հերթին տաճարները թագավորական իշխանության ամուլ, հենարանն էին հանդիսանում⁹⁴: Այս բոլորը չի բացառում այդ երկու ուժերի միջև եղած որոշ հակասությունները, բայց դրանք, ինչպես և քաղաքների ու թագավորների փոխհարաբերության դեպքում, այստեղ ևս հետին պլան էին մղվում հիմնական շահերի ընդհանրություն հանդես:

Տաճարային կենտրոնները հաճախ նմանվում էին քաղաքներին նաև իրենց արտաքին տեսքով, արհեստագործական ու առևտրական նշանակությամբ: Ստրաբոնի նկարագրած փոքրասիական տաճարային կենտրոններից մի քանիսը իսկական քաղաքներ են, տեղական ու տարանցիկ առևտրի հանգույցներ, տոնավաճառների վայրեր, արհեստների կենտրոններ: Դրանցից մեկը՝ պոնտական Կոմմանան, նա համեմատում է նույնիսկ հունական Կորնթոս քաղաքի հետ և նշում, որ դա Հայաստանից եկած վաճառականների հայտնի վաճառատեղի է⁹⁵: Այդ յուրօրինակ տաճար-քաղաքները հելլենիստական շրջանի Առաջավոր Ասիայում լայն տարածում էին ստացել բացի Փոքր Ասիայից նաև Բաբելոնիայում, Ասորիքում, Պաղեստինում⁹⁶:

Ինչպես ասվեց, Հայաստանում ևս գոյություն են ունեցել նման տաճարային քաղաքներ: Այդպիսին պիտի եղած լինի իր զարգացման որոշ շրջանում Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք Արմավիրը, որտեղ պաշտամունքի առարկա էին Արև-Տիր-Ապոլլոնը, Լուսին-Անահիտ-Արտեմիսը և իշխող դինաստիայի ներկայացուցիչները: Արմավիրի տաճար-քաղաքային համայնքի գլուխ կանգնած է եղել քրմապետը, կրելով անգամ «թագավոր» տիտղոսը: Այդպիսին են եղել Բագարանը, որը Մովսես խորենացին անվանում է «կուռքերի քաղաք», Դարանադաց Անին (Անի-Կամախը) և այլ տաճարներ և քաղաքներ:

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները: Հելլենիստական շրջանի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բնութագիրը, որքան էլ այն տեղ-տեղ անխուսափելիորեն սխեմատիկ է ու ենթադրական, թույլ է տալիս խոսելու նրա զարգացման որոշ առանձնահատկությունների մասին:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանը հին արևելքի երկրների համար եղել է ստրկատիրական հասարակության ավելի քան երկուհարյուրամյա պատմության եզրափակիչ փուլ, մի ժամանակաշրջան, որն անմիջականորեն հանգեցրեց ֆեոդալական հասարակության անցմանը: Հելլենիզմի ժամանակ, իսկ Արևելքի երկրների համար մասամբ էլ դրանից առաջ, նկատվում է աշխատա-

94 Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения, էջ 157:

95 Տե՛ս Strabo, XII, 3, 36: Տե՛ս և Ս. Կրիշնաշարմա, Դիոդորությունի հին Հայաստանի տաճարային քաղաքների առաջացման մասին, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1963, № 9, էջ 65:

96 Տե՛ս И. Д. Амусин, «Народ земли», ВДИ, 1955, № 2.

վոր, մասնավորապես հողագործական բնակչության շահագործման ձևերի մեծ բազմազանություն: Դրանցից մի քանիսը հիշեցնում են ֆեոդալական շահագործման ձևերը: Բնորոշ է դառնում հողի վրա նստեցված ստրուկը իր ոչ մեծ տնտեսությունը, որը, սակայն իր անձով հանդերձ տակավին պատկանում է ստրկատիրոջը: Սաստկանում է ազատ գյուղացիության շահագործումը, բարձրանում նրա կախման աստիճանը և տեղի է ունենում նրա՝ հողին կցման պրոցեսը: Մի կողմից այդ և նման երևույթները դեռևս դուրս չեն գալիս ստրկատիրական հասարակարգի շրջանակներից, հայտանշելով նրան հատուկ շահագործման կլասիկ ձևերի ճգնաժամը և իրենցից ներկայացնելով այնպիսի մեթոդների որոնումներ, որոնք ընդունակ են երկարաձգել նրա գոյության ժամկետը: Մյուս կողմից դրանք բարենպաստ միջավայր են ստեղծում ապագա ֆեոդալական հասարակության տարրերի զարգացման համար, տարրեր, որոնք առաջանում ու աճում են ստրկատիրական հասարակության ընդերքում և նախապատրաստում նրա անկումը:

Հենց այդ բարդ, ճգնաժամի գծեր կրող տնտեսական իրադրության մեջ էլ ներգրավվեց Հայաստանը հելլենիստական շրջանում, նախապես անցած լինելով պրիմիտիվ, նահապետական ստրկատիրության ճանապարհ: Արևելյան երկրին հատուկ դանդաղությամբ սկզբնապես ընթանալով այդ ճանապարհով, հելլենիզմի շրջանում Հայաստանը միանգամից մուտք գործեց ստրկատիրության հասարակության այն փուլը, որը նախորդել է ֆեոդալիզմին: Այն դրույթը, թե Հայաստանը հելլենիզմի դարաշրջանում իր զարգացման մեջ ցատկ է կատարել, հիմնավորվում է ոչ միայն նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուրույն կորագծով, այլ նաև նրա կյանքի մնացած բոլոր բնագավառների էվոլյուցիայի պատկերով: Այսպես, եթե վերցնելու լինենք հայկական հասարակության քաղաքական զարգացումը, ապա Մեծ Հայքի պետության կազմավորումը հայ ժողովրդի պատմական ճանապարհին կարևորագույն հանգուցակետերից մեկն է, որովհետև հենց այդ իրողությամբ էր, որ Հայաստանը դարձավ Առաջավոր Ասիայի կարևոր երկրներից մեկը, գցվեցին այն պետականության հիմքերը, որի գոյությունը շարունակվեց ամբողջ վեց հարյուրամյակ, մինչև մ. թ. V դարի սկիզբը: Մշակույթի ասպարեզում մ. թ. V դարում կատարված թուրքին նախորդում է հելլենիստական շրջանում տեղի ունեցած թուրքը, որը միանգամից Հայաստանին կանգնեցրեց ժամանակի զարգացած երկրների շարքում: Քաղաքային կյանքի վերելքը, ինչպես արդեն ասվեց, նույնպես կապված է հելլենիստական ժամանակաշրջանի հետ:

Այսպիսով, Հայաստանը փաստորեն չի ապրել ստրկատիրական հասարակության ժողովման այն «կլասիկ» ժամանակաշրջանը, որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր ձևերով հատուկ է եղել Հին Արևելքի երկրներին և հունահռոմեական աշխարհին, և հետևաբար չի կարողացել լրիվ չափով ստեղծել ստրկատիրական հասարակարգի համար բնորոշ մի շարք սոցիալական և քաղաքական ձևեր ու հիմնարկներ:

Սակայն նույն այդ պատճառով Հայաստանի զարգացման տեմպերը հինարևելյան հասարակությունների համեմատությամբ սրընթաց էին և հետագայում ավելի դյուրութայամբ կատարվեց նրա անցումը ֆեոդալական հասարակության: